

Achterhuis' panoptisch optimisme

In zijn bijdrage 'De moralisering van apparaten' (s&d, 1995, nr. 1) houdt Hans Achterhuis een pleidooi tegen gedragsbeïnvloeding door middel van het in Nederland volgens hem zo populaire morele appèl. Voorlichtingscampagnes met een morele strekking, zoals Postbus 51 of de spotjes van de Stichting Ideële Reclame, hebben nauwelijks het beoogde effect. Bovendien worden veelal dubbele boodschappen doorgegeven, zoals in het geval van de net per vliegtuig uit Rio teruggekomen milieu-activist die betoogt tegen de uitbreiding van Schiphol. Het ernstigste gebrek is misschien wel dat de hedendaagse moralisten zich bij hun appèls laten leiden door een veel te platte analyse van de oorzaken van het gedrag waar zij tegen ten strijde trekken. In plaats van het morele appèl zouden we ons volgens Achterhuis meer moeten richten op de mogelijkheden die de techniek ons biedt om handelingen (in morele zin) bij te sturen. Hoewel hij het voorzichtig inpakt, pleit Achterhuis voor het opnieuw doordenken van de mogelijkheden van het Benthamiaans panopticum.

In het techniekonderzoek, evenals in de civilisatiesociologie is al langer bekend dat techniek een morele lading heeft, in de zin dat zij het menselijk handelen structureert. Het laatste snufje in deze analyses is Latours stelling dat techniek moreel is. Achterhuis sluit zich bij deze stelling aan.

Daarbij zet hij zich af tegen eerder kritische analyses van technologieën en vooral die analyses die steunen op een volgens hem verkeerde interpretatie van het werk van Foucault. De anarchistische interpretatie van disciplinerende systemen, waarop volgens Achterhuis in het Nederland van de jaren zeventig de aandacht te veel is gericht, moet worden verlaten voor een *positieve* interpretatie (in Foucaultiaanse zin). Het gaat er niet om de maatschappelijke structuren af te breken zodat een anarchistisch ideaal bereikbaar wordt. In plaats daarvan dienen we de disciplinerende en normaliserende machten van de technologie zodanig in te zetten dat daaruit een ideale – en voor Achterhuis is dat ondermeer een radicaal duurzame – samenleving voortvloeit. Met andere woorden, Foucault's werk wordt door Achterhuis niet aangegrepen als een kritiek op de moderniteit, maar als een onderzoek naar de mogelijkheden om met gebruikmaking van moderne technieken de idee van een duurzame samenleving te vervolmaken.

Nu valt over de interpretatie van theoretische werken – en empirische trouwens evenzeer – best te twisten, maar Achterhuis drijft het hier wel erg ver. Foucault te portretteren als een strategie voor ecologische modernisering gaat voorbij aan één van de essentiële onderdelen van diens betoog, namelijk dat techniek weliswaar disciplineert en normaliseert, maar dat dit geschiedt op onvoorziene en onbedoelde manieren. De panoptische gevangenis is als penitential-

✎ P E N O P P A P I E R ✎

re techniek volgens Foucault volledig mislukt, maar de idee van het panopticum heeft een vlucht genomen waar zelfs Bentham niet optimaal gelukkig mee zou zijn. De bedoelde disciplinerende heeft gefaald, om op andere, onvermoede terreinen haar successen te boeken. Juist door het gebrek aan relatie tussen uitkomst en intentie zichtbaar te maken, opent Foucaults analyse de ruimte voor kritiek op vanzelfsprekend geachte oplossingen.

Gebrek aan moreel debat

Het theoretisch verschil blijkt hier niet zonder consequenties voor de meer praktische voorstellen in het artikel van Achterhuis. In plaats van de burgers te vertellen dat ze goed moeten eten, moeten we ervoor zorgen dat eenieder dagelijks automatisch het cholesterolgehalte in het bloed meet, om maar een variant op Achterhuis' voorbeeld van de *intelligente toilet* te noemen. In plaats van naar Rio af te reizen voor de zoveelste milieuconferentie, is het heel goed mogelijk de informatie-infrastructuur zo in te richten dat die conferentie virtueel gehouden wordt. 'Waar heb ik deze ideeën eerder gehoord?', zult u zeggen. Juist! De marketing- en R & D-afdelingen van grote technologieënbouwers en de technische universiteiten grossieren erin. Voor hen is technologie immers altijd al hét middel geweest om maatschappelijke problemen op te lossen. Vervuilen auto's te veel? Dan ontwerpen we toch een elektrische motor? Heeft u een probleem met bijstandsfraude? Geen nood: met voldoende inzicht in

en mogelijkheden voor datatransport maken we uw controle sluitend. Achterhuis' pleidooi voor een technologische oplossing van het duurzaamheidsvraagstuk zal dan ook in goede Hollandse aarde vallen. Want, laten we wel wезen, het beeld dat Achterhuis oproept van de Nederlandse samenleving, als zou deze volledig beheerst worden door moraalridders, is op zijn minst erg overtrokken. Morele overwegingen met betrekking tot bijvoorbeeld wetenschap en technologie, spelen in de vekiessingsprogramma's van vrijwel alle politieke partijen weliswaar een grote rol, maar deze worden overheerst door de idee dat technologie-ontwikkeling niet alleen noodzakelijk is voor de economische overleving van het land, maar ook voor de oplossing van bijvoorbeeld het milieuprobleem. En het is weliswaar zo dat de milieubeweging zich beroept op morele argumenten, maar ook dan gaat dit toch hand in hand met het streven naar technische oplossingen op deelproblemen. En ten slotte, voor zover de debatten in Nederland over bijvoorbeeld duurzame ontwikkeling door sommigen gevoerd worden in morele termen, dan worden deze toch in de praktische politiek volledig bedolven onder het geweld van de ingenieursbureaus en de talloze deskundigencommissies. Het terrein van de sub-politiek – de term is van Ulrich Beck – waar de publieke discussie voorgestructureerd wordt, is dan ook al lang doordrongen van de door Achterhuis bepleitte 'Verantwoordingsethiek', die bovendien al lang en breed ingevuld is met technologische

oplossingen voor al uw problemen. Zo bezien is er eerder een gebrek dan een teveel aan moreel debat in Nederland.

Het probleem met Achterhuis' analyse is dan ook niet dat techniek hier als een moreel iets wordt gepresenteerd, dat is reeds lang overtuigend aangetoond. Het probleem steekt hem eerder hierin dat zijn aanval verkeerd gericht is. Wanneer technologie moreel is, gaat de strijd er immers over wat voor moraliteit die techniek dan moet bezitten, ofwel welke technieken waar ingezet moeten worden. Hiervoor is het nodig dat problemen gedefinieerd en geanalyseerd worden, oplossingen geformuleerd en tegen elkaar afgewogen worden. En dat is precies wat Achterhuis niet wil. Voor hem zijn de doelen blijkbaar duidelijk en daarmee wordt het bereiken van die doelen een technocratisch probleem. Dat voor de oplossing van een technocratisch probleem de creatie van een disciplinerend regime efficiënter is dan een moreel appèl, daar is misschien wat voor te zeggen. Maar het punt is eerder dat het geen technocratisch probleem mag zijn! Waar de morele oproep tenminste nog appelleert aan het zelfstandig oordeelsvermogen van burgers, gaat Achterhuis hieraan voorbij op weg naar het goede doel. In de disciplineerende technologie wordt het morele debat onzichtbaar gemaakt. Dit is nu juist wat in de praktijk al te vaak gebeurt: willen we overstromingen van de rivieren voorkomen – en dat willen we tenslotte allemaal – dan moeten we voortgang maken met de

✎ P E N O P P A P I E R ✎

door de experts van Rijkswaterstaat uitgedachte dijkverhogingen en -verzwaringen. Bezwaren tegen dit op sub-politiek niveau gebaande pad worden genegeerd, of afgedaan als 'moralistisch', wat zoveel wil zeggen als irreëel en irrelevant.

Als we op weg willen naar een

duurzame samenleving voor iederéén, dan zullen we op reflexieve wijze om moeten gaan met technische én morele overwegingen. Het gaat er dan om instituties te ontwikkelen waarin ook voor een politieke discussie over doeleinden plaats is. Want die doeleinden zijn niet gegeven en

zeker niet deductief af te leiden uit het concept 'duurzaamheid'.

ROLAND BAL EN

SASJA TEMPELMAN

respectievelijk als wetenschapssocioloog en als politicoloog verbonden aan het Onderzoekscentrum Recht & Beleid, Rijksuniversiteit Leiden.

Naschrift

Een goede polemieek op zijn tijd schuw ik allermintst. De reactie van Roland Bal en Sasja Tempelman op mijn artikel 'De moralisering van apparaten' doet echter nauwelijks een beroep op mijn polemische instincten. Daarvoor ben ik het in de eerste plaats teveel met hen eens, terwijl ik mij in de tweede plaats gedwongen voel kritisch naar mijn eigen formuleringen te kijken. Waar heb ik aanleiding gegeven tot de misverstanden waarvan mijns inziens hun interpretatie blijkt geeft? Laat ik het nog eens proberen.

Gelukkig ben ik het om te beginnen op één punt volstrekt met hen oneens. Dit betreft dan de Foucault-interpretatie. Er zijn weinig boeken die ik zo goed meen te kennen als *Surveiller et punir*. Hoewel deze grondige kennis natuurlijk geen enkele claim op een goede interpretatie inhoudt, wil ik toch volharden dat Foucault in zijn studie laat zien hoe de panoptische maatschappij beantwoordt aan strategieën die vanaf de zeventiende eeuw door opvoeders en ingenieurs werden opgesteld. De cen-

trale boodschap van dit boek is dat techniek op *voorziene* en *bedoelde* wijze disciplineert en normaliseert, al sluit dit niet uit dat er ook onbedoelde neven-effecten zijn. Foucaults analyse opent mijns inziens de ruimte voor kritiek omdat er een relatie bestaat tussen intentie en uitkomst. Juist omdat er normatieve implicaties aan technieken verbonden zijn en er normatieve en politieke ladingen in geïnvesteerd zijn, kon en dient erover te worden gediscussieerd. In tegenstelling tot wat mijn beide critici beweren is dit precies wat ik wil. Alleen daarom heb ik mijn artikel geschreven.

Waar komen dan toch de misverstanden vandaan? Misschien heeft mijn afwijzing van zowel het anarchisme als het panoptisme bij Foucault ermee te maken. Wat het eerste betreft, in de tijden dat *Surveiller et Punir* in de linkse beweging een cult-status had, overheerste een technofobische interpretatie ervan. Elke stap in de richting van computerisering en digitalisering werd bijvoorbeeld door mijn studenten (en ook, laten wij eerlijk wezen, door mijzelf) als een panoptische maatregel geïnterpreteerd waar-

tegen verzet diende te worden aangetekend. Langzamerhand ben ik zelf ernaar geëvolueerd om techniek eerder als politiek strijdpunt dan als simpele bedreiging te zien. Ook het anarchisme is deels tot een zeer genuanceerde benadering van moderne technologie gekomen. Een mooi voorbeeld daarvan biedt het artikel over 'sociale bewegingen en hun technologie' dat Peter van der Pauw Kraan in *Gebroken Wit*¹ heeft geschreven. Het anarchisme van Foucault zelf is mijns inziens nooit boven de positie van verzet uitgekomen.

Heb ik al moeite met zijn anarchisme, dat geldt helemaal voor zijn panoptisme. Juist het reeds genoemde artikel van Van der Pauw Kraan leerde mij dat het technologisch panopticum zich niet automatisch uitbreidt. De informatietechnologie kan ook gebruikt worden door tegenbewegingen, ze is niet uit zichzelf panoptisch. Wie *Surveiller et Punir* uitgelezen heeft, neigt er in eerste instantie toe om heel de ons omringende wereld als Bentham's panopticum te interpreteren. De retorische kracht van Foucaults stijl staat hier borg voor. Met iets meer distantie blijkt het, zo heb ik

✎ P E N O P P A P I E R ✎

willen betogen, toch nog mee te vallen. Het panopticum is, net zo min als andere totalitaire utopieën, in onze westerse samenleving gerealiseerd. Ik ben allermest optimistisch over de eventuele mogelijke realisering ervan, zoals mijn critici mij verwijten. Wel meen ik, maar dit is zonder meer een discussiepunt, dat bepaalde normaliserende en disciplinerende stappen die de afgelopen eeuwen in de richting ervan gedaan zijn, ook als positieve verworvenheden kunnen worden beschouwd.

Een laatste misverstand. Het allerlaatste wat ik heb willen bepleiten is een simpele *technical fix*. Technologie lost niet alle problemen op. Op deze instrumentele en technocratische wijze heb ik juist *niet* over technologie willen schrijven. Omdat technologische keuzes normatieve ladingen hebben, omdat zij mens, maatschappij en milieu onherroepelijk in een bepaalde richting veranderen, dienen wij ons er in de politiek veel actiever dan thans het geval is, mee bezig te houden. Met Bal en Tempelman meen ik

dat de ontwikkeling van maatschappelijke instituties hiervoor hoog op de politieke agenda hoort te staan. Hun optimisme dat voor iedereen reeds lang overtuigend aangetoond is dat techniek 'een moreel iets' is, deel ik echter niet. Als dit inderdaad in de publieke opinie een open deur zou zijn, had ik mijn artikel niet hoeven te schrijven.

HANS ACHTERHUIS

1. Mascarpone, *Gebroken wit. Politiek van de kleine verhalen*, uitgeverij Ravijn, Amsterdam 1992.

